

Vallása és philosophiája

I.

„Az ő hitét mindig egyformán bensőségesnek, őszintének találtam, anélkül, hogy az enyémet bántotta volna.“ Halála előtt két nappal egy hozzá szeretettel ragaszkodó leánytól így vett búcsút: Imádkozzál érettem édes leányom ... Ez nemcsak a haldokló iránt érzett megindulás, hanem az, melyet őszintén hívő lélek szemlélése fakaszt keblünkben.¹

Csak egyik legjobb ismerője és benső gondolatainak bizalmasa világíthatott Brassai vallásos lelkületére ily tiszta megértéssel és megérzéssel. Brassai sohasem fitogtatta hitét. Nem is tagadta meg semmi körülmények között, pedig böven kínálkoztak, ellenben fölhasznált minden alkalmat, hogy a vallást mélyítse, az unitárius vallást védje, igazságának hitelt szerezzen, megismerését elősegítse.

Sem élete folyása, sem tudományos buvárlatai, sem szétágazó foglalkozása nem csökkentette, sőt fokozta a hithez való ragaszkodását. Brassai bibliás hívő volt, e fogalom legtágasabb értelmezése szerint. A bibliát nagyon becsülte. Irodalmi munkássága széles mezején mindenütt eltudott helyezni belőle egy-egy értékes virágot. Természetimádó volt, de minden szépségben Isten munkáját szemlélte. A papi családban ringott bölcsőtől a Kossuth Lajos-utcai templomban elhelyezett koporsóig vezető hosszú úton, hű kísérője és segítője volt a hit. Brassai magát „a százzal haladónak“ mondotta. Vallása és philosophiája is mint ikertestvérek a százzal haladtak. A természetben is, az emberben is, a szép és a tökéletes mögött mindig ott látta az istenit. Azt azért kereste föl, hogy ennek közelébe juthasson. Az unitárius vallás puritán egyszerűsége megnyilvánult életrendszerében, megtestesült erkölcsében. A

¹ Dr. Farkas Lajos a Brassai síremlék átadási ünnepén. Emlékfüzet 8—9 oldal.

„mindent meggarobáljatok“ elvén épülő hitrendszer jól össze illett mindig boncoló, de mindig logikusan haladó elméjével. Hívő volt, mert a nagy mindenséget Isten nélkül üresnek tartotta, philosophus volt, mert Isten és a világ közötti viszonyt csak a tisztán disztingváló értelem tudja rendszerbe foglalni. Bármily mélyen vallásos érzelmű unitárius sem elegyedik vásárba azzal, aki a józan ész árán kínálná hittel — írja 1872-ben.²

A torockói és torockószentgyörgyi nép példás buzgósággal ragaszkodik a vallásához. A templomot oly szorgalommal látogatja, mint hajdan a vasbányát vagy más foglalkozása helyét. Az ilyen jelenség irányító befolyással volt a gyermeki szív és lélek fejlődésére. Ezt a hatást a családi nevelés tovább fokozta. A pap apa és nagyapa, a hívő anya és a többi családtag, példás buzgósága és benső vallásos meggyőződése, még a kevésbé fogékony gyermeklelket is meghódította volna. A serdülő gyermek még keveset értett a formás, s azért inkább nehézkes prédikációkból, de annál többet kérdezgetett templomozás után a szavakról és mondásokról. Bizonytalán álmodott is, mint hajdan a bibliai Sámuel a silói templom pitvarában. (1 Som. 3 r. 15—18.)

Nemcsak a kegyes érzés és jámbor hit csirái ébrednek föl ilyen környezetben, hanem a kérdések özöne is, melyekre a gyermek, vagy nem kap feleletet, vagy csak olyat, amely tudakozó lelkét nem nyugtatja meg. A gyermekkor kérdéseire igen sok esetben, csak egy hosszú élet lefolyása alatt jönnek meg a feleletek, magából a szünetlenül foglalkozó lélekből. Ha olykor meg is történt, hogy a templomozás idejét a virágos réten töltötte, legtöbbször ott volt és áhitattal énekelte a gyülekezettel az „isteni dicséreteket és magasztalásokat.“

Brassai gyermekkorában az unitárius vallás olyan volt, amit csak vallottak, de nem hittek. A nagy nyilvánosság előtt Kazinczy Ferenc pattantotta ki azt a titkot 1816-ban. A nagy reformátor Erdélyben utaztában meglátogatta Tordát is. Itt az unitáriusoknak volt egy algimnaziuma öt osztállyal, melyet kollegiumnak neveztek. Kazinczy meglátogatta a Vargapatak melletti utcában szerényen megvonult földszintes is-

² Keresztény Megvető, 1872 évf. 177 l. Fogadatlan prókátor.

kolaépületet. „A collégium régi nyomorult épületétől elirtóztak szemei.“ Az igazgató, Szabó Sámuel, „egy kiseded természetű öreg,“ meglátogatta a fogadóban. Kazinczy „most látott életében először formális unitáriust, mert materiálisok nálunk is vannak Magyarországon.“ Kap az alkalmon, hogy érdeklődését ebben az irányban is kielégíthesse. A város régi falai, a fejedelmi ház, hol országgyűléseket tartottak, úgy látszik, nem jutatták eszébe, hogy a hitszabadság diadalmi helyén jár. Az elválasztó és megkülönböztető dogmai kérdések érdekelték, most is, mint egy korábbi alkalommal, midőn a jeles *Molnos Dávidtól* felvilágosítást kért az unitáriusok hitvallásáról.³ Összeakarta hasonlítani a magáéval a kalviniánus dogmával, s a végén megtudta, hogy az unitáriusok nem azt vallják, amit hisznek. Ezt a fonák lelkiállapotot Szabó rector-professor hamar megvilágította: „Mária Terézia, s a nagyon nem hívő és nagyon hívő József alatt nyomottak, s kénytelenek voltak volna elhagyni hazájukat, ha egyebet nem valótak volna, mint hittek. Ez — mondá Szabó — elég gazság, de meg van s késő rajta bánkódni, s egyedül az vigasztalhat bennünket, hogy a kedves hazát elhagyni oly keserves dolog, hogy az ember még többet is vallana, mint ők most vallanak, ha ezen az áron kellene megvásárolniok a hazában maradáást.⁴

Nemesak a Mária Terézia kora, hanem teljes két száz esztendő szomorú hitvilágáról vonja le a lepelt, ez a rövid magyarázat. A megsanyargatott és üldözött unitáriusok közérzületében, a Dávid Ferenc elítéltetése és a szombatosság, meg a fejedelmi kor után, az unitárius hit miatt szenvedett üldözés annyira bele oltotta volt a félelmet a szivekbe, hogy a historikus nagyajtai Kovács István a XIX. száz közepén, s némely unitáriusok ezután is, aggódtak, hogy vajjon szabad-e, tanácsos-e úgy értelmezni az 1848 és 1868 évi, a vallás szabadsággyakorlatáról szóló törvényeket, hogy az unitáriusok Magyarországon azt a vallást vallhatják, amelyet hisznek. E kérdés kulcsa a deesi egyezségben keresendő, melyet az egyháztörténelem: *Complanatio deesiana* név alatt ismer. Ez a Dávid Ferenc-féle alapvető fölfogással szemben a Krisztus imadá-

³ Irod. Tört. Közlemények II. 405 l.

⁴ U. o. II. 407 l.

sára és segítségül hívására kötelezte az unitáriusokat. Főképpen azért oly föltűnő ez az eljárás, mert Erdélyt a vallási türelem classikus földjének szokták mondani.

A vallásos meggyőződés miatti üldözésnek bőviben volt martirja mindenik országban. Nem is kell visszaidéznünk Servetet, Dávid Ferencet, vagy az angol máglyák áldozatát a XVII-ik száz elejéről. Elég tudnunk, hogy 1660 után Lengyelországból a száz éves unitárius vallás követőit gyökerestől kiirtották. De az már megdőbbent, hogy a XVIII-ik száz végén Németországban is hasonló sors várt az egység hívőre. Erre igen jó bizonyítékot szolgáltat Szabó Rectornak egy másik esete, mely vele külföldi tanulókorában történt. 1790-ben Göttingában meglátogatta Spaldingot, a híres író és szónokot. Szabó nagyon törte magát, hogyan titkolhatná el unitárius voltát. Ámde az udvari prédikátor járatos volt a különböző államok vallási viszonyaiban, s minthogy maga is kriptó unitárius volt, mihelyt megtudta, hogy Szabó erdélyi, egyenesen kérdőre vonta confessiója felől. *Salve mi popularis!* Kiált örömeiben a nagy férfi. Spalding oly izgalomba jött, hogy „valaha láthat oly szerencsés embert, aki vallhatja amit hiszen“, hogy átölelte a rettegő ifjú erdélyit és megeskolta. „Mert hiszen ők ugyan azt hiszik Németországban, de hiteket csak a jobb fejek vallják meg egymásnak.“⁵ Olyan nagyon uralkodott az unitáriusok között ez a félelem, hogy 1798-ban Lázár István püspök Körmöczi János ifjú tanár, a későbbi püspök ellen, többek között azt a vádat emelte, hogy vallása nem egyezik religiójával. Körmöczi válaszában azt feleli, hogy „okos embernek két religiójának kell lenni, egyik amelyet belső képen hiszen, másik pedig melyet csak szájával vall, és hogy az unitárius vallásban is Krisztus Jézusról való egész confessio, religiomnak csak ilyen külső ágazatja, mely a deesi complanatio által tétett be a hit cikkelyei közé, de valósággal az unitária valláshoz nem tartozik, mindazon által egy okos unitárius is azt nem hiszi.“⁶ Még egy adattal, amely Brassai férfikorából való, meg kell világítanunk ezt a saját-

⁵ Spaldingról életrajzírója mondja: der Socinianische Lehrbegriff dünnte ihm nicht unwahrscheinlich. Rael Encyclopedia: Spalding.

⁶ E. K. Tanácsi jegyzőkönyv 17. 92.

ságos vallás-türelmi kérdést, 1841-ben az Erdéllyel határos Szatmármegyében megakart telepedni egy unitárius család. A családfő igazolta nemesi származását. Eddigi tiszti hivatalairól nyert bizonyítvánnyal igazolta józan életüségét. A főszolgabíró ajánlotta az engedély megadását, de az alispán elutasította, s egyben rendelte, „a folyamodónak *mint unitáriusnak* a hazában lakni szabad nem lévén, innen egyszeribe kitakarodjon, mert elfogattatik s börtönbe küldetik, mint nyugtalan háborító, veszedelmes ember“. Az E. Híradó az esetet közölte ⁷ mint a XIX-ik száz. évi felvilágosultság és tolerancia példáját, mert — írja a lap — nyilvános törvény van arról mindkét hazában, hogy a nemesek jogaikat a testvér hazákban kölcsönösen megtartják s hol van ezen törvényben kivétel az unitáriusokra nézve? Rácok, görögök, zsidóknak szabad lakni azon hazában, sőt az utolsók, mint nem keresztények, közelebbről — mit helyeslünk — polgári joggal ajándékoztattak meg, hát az unitáriusok mint magyarok, és keresztények, pestises lehelletüek-e, hogy nekik tisztulni, pusztulni kelljen, nehogy hirtelen, minden perpatvar nélkül, tömlöcbe hurcoltassanak. Ez még akkor is botránkoztató lett volna, midőn sokan az anekdota szerint hitték, hogy az unitárius és unicornis mindegy, hát még most, midőn ezen vallás mindkét tábla által polgári jogokkal felruházandónak határozottatott.⁸

Brassait, az unitárius vallás egész életén át kielégítette és hite boldoggá tette. De ezt a hitet nagyon drágán kellett megfizetni, holott foglalkozása és sok oldalu tudása kiemelte abból a börtönből, melyben a dogmák az ő korában, külön zárkában tartottak mindenkit. Ő lelke szárnyain fölemelkedett azokba a szellemtársaságokba, melyekben az eszmék váltják, cserélik, tisztítják és élesítik egymást. Ha voltak is hátrányai vallása miatt — s bizonyval sokszor és bőviben voltak, — ő soha sem írta annak terhére. Maga pedig felül emelkedett az

⁷ Bizonyosan a Brassai tollából származott, mert 1844-ben, midőn a pozsonyi országgyűlésen valaki kétségbe vonta, hogy az unitáriusok keresztények, Brassai a Hiv. Lapban felszólal és ajánlja az illetőknek elolvasásra a *Summa universaet* és a *Szent-ábrahám* féle *Sokféle szükségünkhöz* alkalmazott könyörgéseket.

⁸ Dr. Martineau 1859-ben panaszolta, hogy Angliában 40—50, vagy 60 év előtt, az unitáriusok tökéletesen és javulást nemis remélva, magukra voltak hagyva és ki voltak téve az általános utálatnak és ellenszenvnek. Dr. Carpenter *James Martineau* 403 l.

érzelmi sérelmeken, mert — nagy szerencséjére — nem volt érzékeny (*susceptibilis*) természetű. Olyan nagy társasággal volt körül véve, amilyen az ó és új klasszikus világ, a Mahabharától Platóig, Jézustól Pascalig, Descarttól Schopenhauerig, Kanttól Huxley-ig teremtett, aztán a költők, zeneszerzők, a tudósok és a művészek mind vele voltak s mikor egyikkel megelégtelt, rendre járta a többit épp, amint kedve kívánta.

Igy emelkedett felül a felekezeti korlátokon is, így élhetett barátságban katholikussal, protestánszal, zsidóval és nem-kereszténnyel. És ebben az universalismusban nyilvánult meg az ő tiszta és igaz unitarizmus. Így vált ő apostoli lelkű követőjévé Jézusnak. Így lön szószólója életével, jellemével, szeretetével és tetteivel az igaz és korlátlan krisztianizmusnak.

Ragaszkodj ahhoz az igazsághoz, amely egyesít és tartsd távol magadat attól a szörszállhasogató okoskodástól, amely eltávolít. Bizzál Isten szeretetében és támaszkodj az ő egységére, melyet a világmindenségben oly tökéletesen valósít meg. Legyen hited a te meggyőződésed szerint, de szereteted oltson magához mindenkit. Az ne bántson, hogy egyikben csak kicsiny társaságot mondhatsz magadénak, mert a másokban egy vagy a kereszténység legjobb lelkeivel. Azt ne bánd, hogy miattok idegenkednek tőled vallásod miatt, csak arra vigyázz, hogy te ne adj okot ilyesmire, cselekedeteddel. Kövesd Jézust és boldog leszel.

Ezek voltak Brassai hit- és életelvei.

II.

Brassai apja a Lázár István püspök tanítványa volt, s minthogy kora hazai és külföldi irodalmát nagyon jól ismerte, igen fölvilágosult és szabadelvű hitnézetet vallott. Talán ennek tulajdoníthatjuk, hogy egyházi beszédeit nem hagyta hátra. Csak egy temetési szerepléséből tudjuk, hogy gondolkozásával és beszédével meghódította nem-unitárius hallgatóit. Bizonyosra vesszük, hogy fiának ezen a téren is teljesen meghagyta önálló és független gondolkozását.

Brassai otthon és a collegiumban is a *Kis és Nagy kátét* tanulta. Mindkettő a deési egyezés alapján volt szerkesztve. A felsőbb osztályokban tanított *theologia* a XVIII-ik száz.

terméke. Ez a lehetőségig megkerüli a Krisztusimádás tanát, s hirdeti a hollandi remonstransok szabadelvű gondolatait, akikről egyik utódjuk azt vallja, hogy a Szentábrahámi idejében már nyíltan vallották a sociniano unitárius vallást. Habár kínálkozik is az alkalom, hogy az iskolai tankönyvek alapján megszerkesszük Brassai ifjúkori vallását, nem tesszük azért, mert azt hisszük, ő mindenből csak azt fogadta el, amit meggyőződéssé tudott érlelni. Egyik tankönyv sem azt tartalmazza, amit a XVI. és XVII-ik száz.-ban kifejtett hiteszmék alapján, a XVIII. és XIX. száz. philosophiai és tudományos theologiai felfogásában végre ment változások után, várni lehetett volna. Brassai a tanok mellett némán, zajtalanul haladott el. Tanításukra és magyarázásokra nem vállalkozott, sem a szószéken, sem a tanteremben. Megszerkesztette magának a hitével harmonizáló nézeteket s mikor alkalma kínálkozott szószólója lett a sajtóban. Lapjában, a *Vasárnapi Ujságban* föltűnés nélkül, de következetesen apostolkodik a lélek táplálására szükséges tisztult hit mellett. A kicsiny falusi templomok gyülekezete helyett a nagy közönségnek lett lelkipásztora, mert így jobban kielégíthette lelke vágyait, embertársai szükségleteit. Sem a kezét, sem a nyelvét nem kötötte az akkori szószék sokat magyarázó, mindig bibliázó, gyakran tudományoskodó, de legtöbbször erőltetett és hosszadalmas formáihoz. Amit el akar mondani, mondhatja a legcélszerűbbnek vélt egyszerű, virágos, biblikus, vagy világi nyelven. Az ő hirlapjában dogmát nem keresett senki. Hitet, buzgóságot, erkölcsöt és felekezeti türelmet hirdetni szabad és illik egy vasárnapi néplaphoz. 1838-ban az istenhit mellett megkapóan emel szót: Vannak oly emberek, kik Istent nem szeretik és nem félik: szaladjatok tőlük és kerüljétek őket, mert az ő szájokból átoknak lehellete jön ki ... Az ember, aki egyenes lélekből mondja „Nem hiszek“, megcsalja magát. „A lélekben mélyen, annak fenekén van a hitnek gyökere, mely soha sem szárad el.“ A vallásos Brassai lendületes gondolatait megtaláljuk 30 esztendő múlva, a philosophus Brassainál, midőn a darvinizmus, materializmus és pozitivizmus, hitet romboló áramlataival merészen szembe száll.

A zsoltáríró, a próféta, az evangelista és az apostol minden alkalommal szolgálatjára áll e világi papnak. Mily ékesen

cseng ajakán, a természet nagyismerőjének, a zsolozsma: „Az istentelen egyedül van a világon. Minden teremtmények dicsérik az Istent. Minden, ami érez, áldja őt és minden, ami gondolkodik imádja őt. A hajnalesillag és az égnek csillagai magasztalják őt az ő titkos nyelveken. Felírta ő háromszor szent nevét a kiterjesztett erősségre: Dicsőség Istennek a magasságban. Beírta ő szent nevét az embernek szívébe és a jó ember szeretettel őrzi azt, de a gonoszok kiakarják azt onnan törölni. A jónak és a hívőnek álma édes és az ő halála még édesebb, mert tudja, hogy visszatér Atyjához.⁹

A XIX. száz első felében a szónoki nyelv gyöngye és szépsége ez a beszéd. Brassai tollából éppen akkor került szárnyra, mikor az unitárius egyház vezetői őt a püspöki székbe akarták emelni.

A philosophusokkal is — ha kell — szembe száll, hogy a természet bájait föltárja és az istenség tronusához olvasóit fölemelje: Azt, amit Aristoteles, Hobbes, Montesquieu, meg nem fejthetnek — írja 1839-ben — egy fűszál alkata világosabbá teszi előtted. Ami iránt Leibnitz vagy Jób meg nem nyugtatták, az iránt a természet törvényei rendbe hozzák hasonló képzeleteidet. Ha philosophiai meggyőződésedet Wolf bizonyítmányai nem tudták az első és eredeti ok eszméjével kielégíteni, a nagy mindenség dicső egésze és végtelensége, rendje, s különfélesége ellenállhatatlanul imádására ragad a nagy Énnek és akaratnak, a teremtőnek, megtartónak és igazgatónak.¹⁰

III.

Brassai messze túl ment az egyházak határain és a dogmák korlátain. Minden eszmeáramlatot figyelemmel kísért. Az újkori és új, tehát gyakorta magával ragadó irányzat, az ifjú embert igen könnyen, a tapasztaltat is gyakran magával ragadja. Brassai szerencsésen elkerülte azt, amibe rokonlelkű kortársa, Martineu ifjú korában bele esett: a determinizmus erélytelen moralját és a deizmus önkényű Istenét. Az ifjú Brassait, zenei és aestetikai elmerengései, könnyen csábíthat-

⁹ Vasárnapi Ujság 1842.

¹⁰ Athenaeum 1839 I.

ták volna a misticizmus hinárja felé, de vallása, mely a meggyőződéssel tápláló hitre támaszkodott, s a tiszta értelemmel a moralban keresett és talált élettársat, szerencsésen kiegyenlítette az egymástól elütő s gyakran ellentétes irányulásokat. A kornak és saját ízlésének megfelelő unitárius fölfogás ki-mívelésében magára és tanulmányaira volt utalva. Nyelvismerete lehetővé tette, hogy a gazdag angol és amerikai unitárius irodalmat tanulmányozza és fölhasználja. Egy időben ismerkedik meg a radikális Parkerrel és a szelid lelkű Channinggel, akik az unitárius vallást új tartalommal látták el. Megszabadították a bizonytalan christologiától és fölruházták az ember értékét felismerő új fölfogással. Schleiermacher gondolkozásával rokonszenvezett, mert ő is, mint Schleiermacher, szerepet juttatott a vallásban az érzelemnek.

A külföldről haza érkezett Kriza dolgozótársa volt a hirlap mellett s az új eszmék és reformok terjesztésében is. Aranyosrákosi Székely Sándornak, az egyházi énekirodalom át-dolgozásával, sikerült új és a modernebb fölfogásnak megfelelő nyelvet vinni be az egyházba. Brassai 1841-ben az unitárius zsinatról írt tudósításban az iskola reformját sürgeti, de érthetőleg kimondja, hogy mindenben meg kell újulni, mert „a természet újraszülő ereje már kezdi átfurni a megkérgesedett héjat.“ Brassai ifjúkorában észrevette, hogy egyháza erejének nagy részét fölemészti a régi sérelmek orvoslását kereső és sürgető küzdelemben. Az egyház érdekében is Széchenyit követte: először meg kell erősíteni az egyházat, tudományban és vagyonban, azután jönni fog a többi, mert az idő mindent meg hoz.

Az 1848 év vivmányai Brassait nemcsak mint hazafit, hanem mint unitáriust is, boldoggá tették. Örömmel fogadta, hogy Eötvös miniszter a protestánsokat tanácskozássra hívta össze Pestre s az unitáriusoknak is meghívót küldött. Az egyház Képviselő Tanácsa új és boldogító idő hajnalhasadását látja ebben a lépésben. Készül a megjelenésre. Kijelöli leg-erősebb embereit 10-nél többet, köztük Brassait. Még az alkotmányos magyar kormány intézkedéseit is a legnagyobb körültekintéssel és óvatos tartozkodással fogadja az egyház. A Pestre küldött bizottságnak szorosán meghagyja, nehogy belegyezzék, hogy a protestánsokkal egybeolvasztanak az

unitáriusokat, hanem a miniszteriumban kezeltessék külön az unitárius vallási és iskolai ügyeket.

Újból fölbredett a régi, de állandóan táplált vágy, hogy a most már szabad sajtó előnyeit fölhasználva, nyomdát állítsanak.¹¹ Az E. K. Tanácsban fölszólították, Brassait, hogy a nyomda fölállítását vállalja, minthogy ezen a téren már sok tapasztalatot szerzett. Brassai nemcsak vállalta, hanem azt igézte, hogy a saját költségén fölállítja. Az E. K. Tanács elfogadta az ajánlatot és megbízást adott, hogy vele a szerződést kössék meg. E közben megkezdődött a függetlenségi harc, félbemaradt a terv. Újból megtört a reménység, hogy 200 esztendő keserves nélkülözései után ismét élvezhessék a sajtó jótéteményeit s ne kelljen a deákok tollára bízni a teológiai és vallásos munkák terjesztését.¹²

Brassait mi sem gátolta abban, hogy a vallás és a hittan kérdései iránt éppen úgy érdeklődjék, mint a philosophiai, zenei és a tudományos kérdések iránt. Tájékozva volt a bibliának, ennek a szent fegyvernek, tudományos műveléséről. Már tanuló korában hallott volt Szász Mózes és Silvester György papoktól a *De Wette* ótestamentumi nagy felfedezéséről. A *Strauss Lében Jésuját olvasta*, az *Ewald* regényes ótestamentumát ismerte. Barátja, Ballagi magyarul kiadott „*Mózes öt könyvével*“ és biblia-kritikai tájékoztatójával, a kérdések tudományos eredményeire terelte figyelmét. 1858-ban szellemes cikket ír „egy kis sárról“ a *Család-könyvében* s bebizonyítja, hogy ő a biblia tudományos magyarázatában is részt

¹¹ A XVI-ik százban a gyulafehérvári fejedelmi nyomda, a Heltai kolozsvári nyomdája, a XVII-ik száz közepéig kielégítették az unitárius érdeket. A 17-ik száz legvégén egy lengyel származású vagyonos asszony Kmita (Lengyel) Andrásné bőkezű segítségével újból állítottak nyomdát, de ez, a főtéri templom elfoglalásával, megsemmisült, vagyis a katolikusok kezére került. A XIX. száz elején, 1812-ben, Kozma Gergely szent gericei lelkész és esperes, újból fölvetette az eszmét. 1815 végéig annyi pénz gyűlt össze, hogy szerezhettek egy nyomdát, fel is állították a kollegium első emeleti utolsó szobájában, melyet hosszú ideig tipografiának neveztek. A kormány nem engedélyezte használatba vételét, mert — mondá — Kolozsvárt elég nyomda van, nyomtathatják pénzért, amit a cenzura megenged. A betűket eladták. A patronus urak a Jára-vize mellett papirmalomnak már helyet néztek volt ki.

¹² A XX-ik száz unitáriusaiban is újra éledt a régi vágy. Az 1905 óta működő *főtanácsi bizottság* tagjai között évről-évre gyűjtést rendez unitárius nyomda-alapra, melyet az egyház közpénztára ilyen címen kezel.

tud venni. A „Magasztasról“ könyv jelent meg,¹³ amely foglalkozik a teremtés bibliai leírásával. Ez a tárgy akkor már széles körben izgatja a theologusokat. Egy angol püspök (Colenso) több kötetre terjedő műben kimutatja, hogy a Mózes öt könyve messze távol eső korokban írt könyvekből van egybeszerkesztve. A jó püspököt egyháza Afrikába számúzta, mert a teremtés egyházi teóriáját megmerte bolygatni. Brassai a *Családi Könyvtár* semleges területén kimeri mondani, hogy azok a napok, melyekről a biblia szól, nem emberi, hanem isteni napok, melyeknek másodpercei évszázak. Tovább megy és így szól: „Hizelkedem magamnak, hogy én neveztem festői műnek azt a magasztos kifejezést: a föld ékesség nélkül való volt és puszta.“ Mert a bibliai írónak festői műve ez, melyet csak elront aki kíváncsiságból azt kérdezi: „miből teremtetett.“ Még nagyobb hiba azt mondani, hogy semmiből, mert ilyesmivel a szent író nem törődik. „Általában a teremtő és gondviselő csak tényeket nyújt nekünk a világban és a természetben, törvényeik és okszerűségük nyomozását reánk bízta.“ A természeti és az erkölcsi törvények ismerete szükséges, mert amaz elenyészteti a könnyen harapozó babonát, ez fokozza a gondviselésben való hitet. A gondviselés hitének minden nap, sőt minden perc erősségül szolgál s mi mégis elég rövidlátók, elég hanyagok, sőt elég léhák vagyunk azt észre nem venni.¹⁴

Hittani jellegű dolgozata főképpen kettő ragadja meg figyelmünket. Egyike 1870-ben, a másik 1893-ban jelent meg. Arra alkalmul szolgált a Pápai csalatkozhatatlanság tana kihirdetése, erre egy katolikus írótól megjelent „*Jézus élete*“.¹⁵

A pápai csalatkozhatatlanság tana ellen nemcsak külföldön tiltakoznak maguk a katolikusok (Döllinger, Hyacint) hanem hazánkban is, ámbar itt kisebb hullámszerű áramlat indult meg ellene. Brassai az erkölcs nevében emeli föl szavát, „az emberi erkölcsiség józan elmélete az ember testi és szellemi tehetségeinek a lehetőségig való kiművelését igényli“, ellenben a római dogmatizmus az erkölcsnek nem barátja, mert

¹³ Longin után. Kiadta: Kisfaludi Társ.

¹⁴ Család Könyve 1858 évf. 310 sk. 1.

¹⁵ *Félreértés* Ker. Magv. 1870. *Jézus istensége*. Nézetek a vallás eszméjéről.

az a Kempis-féle tanítás értelmében a világ megvetését, a magunk megtagadását s egyéniségünkről való lemondást követel. Már pedig ahol az akarat nem kaphatja meg az önállóságot biztosító szilárdságot, ott nincsen erkölcs, s hiányzik a vallás szilárd alapja. A római katekizmus a theologiai erényt és bűnöket az ifjúságnak szünetlenül emlegeti és tanítja, holott ez a morált nemhogy építette volna, sőt elfojtotta az erkölcsöt.“ Brassai csak az olyan intézményt tartja az emberiség érdekében állónak, amely kedvez az erkölcs szilárdításának. A coelibatus az erkölestelenség meleg ágya s az Isten ingyen kegyelmére átmaszkodó hit, akár az Augusztinus, akár a Kálvin formájába van öntve, mételye az erkölcsiségnek „mert a szabad akaratot megbénítja, a jóra való indulatot közönyössé, a rosszra valót féktelenné teszi.“ „Az erkölcsiség erényt vagy vétket tesz föl, erényt vagy vétket betudás, impu-
tatio nélkül, nem gondolhatni, betudás felelősség, szabadakarat nélkül merőben képtelenség és így a szabadakarat tagadásával az erkölcsiség eszméje is elkell, hogy enyésszék.“

Az a kérdés, hogy erkölcs-e a vallás, vagy vallás az erkölcs. Unitárius felfogás szerint nem vitatás tárgya. Mind a kettő egyenlően tulajdona az embernek. Az ember születésénél fogva hívő is, jó is, mert a lélek tiszta s a tiszta lélek látja, érzi és érti Istent. Ő Isten akarata, tehát parancsa szerint él, amíg más irányban nem tereli valami egyéb. Az eltérés még nem bűn, sőt az erényessé levésnek egyik föltétele, mert az akarat csak ellenállást legyőzve szilárdul meg. A test gyengesége, betegsége, romlottsága nem erkölcsi, nem is dogmai, hanem élet- és egészségügyi kérdés. Az orvosra és nem a papra tartozik. Az atyák testi és vér-bűnét a gyermekek harmad és negyedizig megbűnhődik.

Az erkölcsi tökéletesség megtestesülését az unitárius fölfogás Jézusban látja.

Brassai halála előtt pár évvel alkalmat vesz magának arra, is hogy Jézusról táplált felfogását megmutassa. Egy francia püspök, Didot, könyve Jézusról, a theologus világ körében föltűnést keltett s az egyházban tekintly számba ment. Brassai a könyvből a Jézusra vonatkozó részt megismerteti, hogy bemutathassa, mennyire lehetetlen érvényt szerezni

bármely tannak is, mihelyt azt változhatatlannak és abszolút értéknek tartjuk.

„Amely theologus a változtathatatlannak tartott hagyományra, vagy kijelentésre támaszkodik, sem egy, sem más főkérdést nem tud kielégítően eldönteni, „mert döntésnek nincs is helye, mihelyt maga a fél bírói szerepet is visz, mint az egyházak legtöbbje és mihelyt kimondja, hogy Jézus nem ember volt, hanem Isten.“ Kivéve a mindenkori, úgynevezett, racionalistákat, akik azonban gyakran az Atya istenségét és létezését is tagadták, csak az unitáriusok vallották és bizonyították — mondja Brassai — hogy Jézus ember volt. Brassai is ezek közé tartozott.

A püspök állításaival szemben a 93 éves Brassai boncoló és bizonyító eljárása ugyanolyan logikus és erős, amilyen volt a 60 vagy 40 évesé. Ez nem meglepő, de annál inkább az, hogy a természettudós és matematikus Brassai a püspök-ellenféllel szemben az ó- és új-testamentum helyeinek egész halmazát vonultatja föl, látható élvezettel. Lépésről-lépésre kimutatja, hogy az istenségnek éppen az ellenkezőjét lehet bebizonyítani és hogy a tételek független alkalmazása veszedelemmel jár, mert lehetetlen és képtelen helyzeteket teremt. Csak ízelítőül egy párt: Mikeás azt mondja: Bethlehem . . . te belőled származ ember, aki uralkodó legyen Izraelben. Ezsaias így szól: A megutáltatottat, a legutolsót a férfiak közül, a fájdalmas férfiút és a nyomoruságtudót, nem becsültük őket.“ Joggal kérdi Brassai, hogy az uralkodó-e Messias, vagy a Megutált-e Jézus? Nem fájrad el a hasonló idézetek összegyűjtésében és joggal hiszi, hogy a „proféciákból Jézus istensége megbizonyítása végett érveket gyártani csak oly fogásokkal lehet, melyeket a logika részint sophismáknak, részint paralogismusoknak nevez: mindakettő, magyarul, álkoskodás, csak hogy az előbbi szántszándékos, az utóbbi önkéntelen.“

Ezzel a fölszólalással Brassai rátette a zárókövet a XIX. száz krisztustana vitájára. A rationalista Strauss, a regényes Renan során végig a dogmás francia püspökig számtalan kitérő volt, de már az a tény, hogy egy róm. kath. püspök bizonyító eljárást kísérel meg, mutatja, hogy a tan régi alapja megingott, s modernebb támasztékkal kell szilárdítani.

- „Fölösleges munka, mert Jézus istenvoltát — mondja Brassai — sem próféta, sem csoda nem bizonyítja, s bármely okoskodás, a vitatott ámitás igazsága felől, csak azt győzheti meg, aki már előre elfogultan hiszi.“

A krisztustannak egyik legerősebb támaszát Jézus csodatevő erejében keresték. A XIX-ik százban elterjedt tudományos fölvilágosodás a tant alapjában megingatta, mert azal minden gondolkozó elme kezdett tisztába jönni, hogy a természet törvénye olyan örök és változhatatlan isteni törvény, amely nem ismer kivételt. Azt, hogy Isten tehet-e csodát, nem szokták vitatni, mert ez a kérdés azon fordul meg, hogy az ember milyen lelkierővel rendelkezik a természeti és az isteni titkok megértésére. Isten nem akar csodát tenni, mert neki arra nincs szüksége. Az ember láthat csodát, bármily egyszerű és természetes jelenségben, de csodavoltát bebizonyítani nem tudja. A Jézus nevéhez fűzött meglepő cselekedeteket, hallgatói tarthatták csodának, hihették, hogy ő is bír olyan hatalommal, amilyennel más bűvölő. Különösen gyógyító csodáit, a XX-ik száz némely keresztény sectai, nemcsak hiszik, hanem gyakorolni is igyekeznek a spiritizmus bűvös eszközeivel.¹⁶

Minthogy Jézus istenvoltát bebizonyítani nem lehet, s minthogy arra szükség nincs is, megmarad az unitárius fölfogás. Ezt Brassai így foglalja egybe: Mi azt gondoljuk, hogy Isten küldötte, erkölcsileg tökéletes, egy tökélyes erkölcsöt, Isten országát hirdető és tanítmányaiért üldözést, kínzást, halált szenvedett ember buzgóbb hálát, mélyebb tiszteletet érdemel, igényel, élvez egész az imádás határáig (usque ad aras), mint egy devalvált s az egész emberfaj bűneivel terhelt Isten. És ha mi a keresztény vallás szerzőjét az elsőbb és nem eme második jellemében tiszteljük, minden esetben Krisztust tiszteljük és tanítványait hiven követve, vallva, az ő nevéről épp oly jogosan nevezhetjük magunkat christianusoknak, szabadon magyarosítva, keresztényeknek, mint a cantianerek nevezik magukat a kritikus philosophusról. „Ha a többi felekezetek nem akarják megengedni, a lelkük rajta.

¹⁶ Simén Domokos *Evangeliumi Osodák* című könyve e tárgyról értékes magyarázatokat közöl.

Csak azt jegyzem meg, hogy a róm. katolikusok, ha teszik, legalább következetesek, de az úgynevezett protestánsok elvök megtagadása nélkül, nem mondhatják fel az atyafiságot az unitáriusoknak.“

Az ellen a vád ellen „mintha vallásunk alkatában a hit hiányoznék, nélkülözhető, felesleges volna — megjegyzi — hogy csak tudatlanság, vagy rossz akarat szüleménye.¹⁷

Egyebek mellett két nézőpontból kell nagy súlyt helyezni a veteran philosophus theologiai nyilatkozatára. Egyik az a benső érték, amely őt a hitvédők sorában az elsők közé állítja, másik az az igazolás és bizonyoságtétel, mellyel az unitárius fölfogást megerősíti. Az következik lelke nagyságából, ez megvilágítja vallása teljes átértését, s ahhoz való benső ragaszkodása erejét. Az a fejedelmi magaslat, melyre hosszú élete alatt a tudományok különböző birodalmaiban, kitartó munkával és szakadatlan küzdelemmel fölemelkedett, kötelezte arra is, hogy vallásának tekintélyét, befolyását és becsülését biztosítsa, növelje. Tisztelői benne és érette becsülni tanulták az unitárius nevet és készséggel tettek szolgálatot e vallás ügyének, ha csak azért is, hogy viszonyozzák Brassainak állandó és felekezeti vonatkozás nélküli szünetlen jócselekedeteit. Ha azonban mégis helyt kellett állani unitárius volta mellett, egy percig sem ingadozott. „Részemről ahoz ragaszkodom és büszke vagyok vele, jelképben és való értelemben. Igenis nem egyszer volt alkalmam szerencsétlenni magamat, minden hátrányai mellett is, az unitáriusságért.¹⁸

Az unitáriusokat biztatja: „unitárius atyámfiak legyenek büszkék, hogy oly tant vallanak, melyből a kritikus sem tudna bombát kikerekíteni az erkölcs-ügy ellen. És ha — minek el kell jönni — egy erkölcsi vallás mennyországa eljő, bizvást elmondhatjuk, hogy az unitarizmus vetette meg annak alapját és ha kevesen vagyunk, ha *itt* szegények vagyunk, s ha jelen viszonyok között nem számíthatunk anyagi támaszra, azért ne csüggedjünk, hanem tanaink, s ezekhez szabott életünk, a Krisztus igazi követése által érezzük a világgal felekezetünk becsét és nélkülözhetetlenségét. „Én nem félek lármától. Nem félek a secta névtől, mint angol és amerikai

¹⁷ *Nézetek a vallás eszméjéről* 71 lap.

¹⁸ U. o. 193—194 l.

atyámfiái, midőn első egyesületeiket alkották. A katolikus előtt ugyanis secta, eretnek maradunk. Mi azt mondjuk: valaminthogy a martyrok martyrságokkal, mi eretnekek dicsekedjünk eretnekségünkkel.¹⁹

1870-ben az angol unitáriusok gyűlésbe hívták magyar hitrokonaikat. Az E. K. Tanács két képviselőt küldött Londonba: Brassait és Jakab Eleket. Brassai érzékenyen sajnálta, hogy nem szónok, de angolul tartott beszéde és megjelenése igen jó hatást tett a népes gyülekezetre. Brassaiék voltak innen küldött első képviselőink. Ez volt az erdélyi unitáriusság ébredésének és kifelé hatásának első megnyilvánulása. A következő évben, a bécsi világkiállítás, az amerikai dr. Hale Edwardot s az egyaránt angol és amerikai Fretwell Jánost hozta körünkbe Budapestre. Ezzel vett újabb lendületet az unitáriusoknak Magyarországon, főleg a fővárosban megerősödése.

Brassai az unitárius vallással alkalmilag mindig igen szívesen foglalkozott. 1886-ban a *jövő vallásáról* a Dávid F. együletben tartott felolvasásában az unitárius vallásban vetett bizodalmat föltünően fejezte ki. Arra a kérdésre, hogy új vallás lehetséges-e, nemmel felelt s inkább a meglevők között keresi azt, amelynek legtöbb kilátása volna, hogy legnagyobb tért foglaljon el az emberiségben. Távol van tőle az a mérészség, hogy elakarja dönteni, „de gyanítást nyilvánítani nem ellenkezik a szerénységgel. Én hát azt vélem — írja — hogy az a vallás tarthat leginkább számot a mívelt világ kedvezésére, amely az általános kereszténységben gyökerezve ez idő szerint legtisztítottabb ... az unitarizmus, vagy mondják nevéen: az unitáriusok vallása.

Ezek után püspöke Ferencz József, a 90 év jubiliuma alkalmával méltán mondhatta: „az ő vallásos hite ma sem gyengébb, nem ingatagabb, sőt éppen gondolkozó elméjének munkássága által táplálva még erősebb és szilárdabb, mint amidőn boldogult édes atyjával, ki lelkész volt, gyermekimáit elrebegte, vagy mint serdülő ifjú, annak templomi beszédeit hallgatta. Befolyhatott erre különben az is, hogy Brassai

¹⁹ Elnöki megnyitó a D. F. Együletben 1892 október 29. U. o.

gyermekkorában oly vallásformával ismerkedett meg, amely későbbi éveiben szerzett ismereteivel nem hozta ellentétbe.²⁰

IV.

85 éves korában, midőn más ember a még hátralevő órákat számlálja s örvend, ha az öregséggel járó betegség és gyengeség nem bántja, Brassai az erkölcs és vallás művelői közé áll s még mindig élezve hordozza kardját, hogy szembe szállhasson a vallás ellenségeivel s az erkölcs rontóival. Kolozsvárt megalakul a Dávid Ferenc egyesület. Egy ifjú tanár szavára összegyűlnek Kolozsvárt az unitárius papok a régi kollegium dísztermében s a legidősebb pap, Gyögyösi István, előlülése alatt kimondják, hogy vallás-erkölcsi egyesületet alapítanak. Megkezdődik a szervező munka és Brassai Sámuel megjelenik a szabályzatot készítő bizottsági gyűléseken. Kezébe veszi a szabályzat szövegét, gondosan átjavítja és a nagyon ifjú társaság életrevalóságát és kedve szerinti irányzatát igazolja azzal, hogy elvállalja az elnöki tisztet. Ez a 85 éves Brassai.

Fél munkára nem vállalkozott. Ő egészen komolyan fogott fel mindent. Ez az új pálya, a régi Brassainak, egyszerre fölébresztette minden elrejtett érzelmét. Ha valaha papságra vágyott, ha szerette volna hirdetni az igét, ime most már van gyülekezete, hallgató közönsége. Ha az egyetemi tanszéktől megválás bántotta, itt az új munkakör. Ez neki a Jákob létrája, melyen az eszmék vallásos és bölcselmi alakjai föl emelkednek az égig és nem az öregséggel elgyengült lélek menedéke. Amit materialista ellenfele Mentovich a 62 éves Brassairól mondott, a 85 évestől is messzi távol állott, hogy „a vallást védelmezve a gyöngült elméjük és a vénasszonyok közé jutott.”

13 évig, 1884—1897-ig volt a Dávid F. E. élén. Elnöki tisztjét úgy fogta föl, hogy az egyesületet külső és belső erejében is növelnie kell. Az egyesületbe lépésre buzdítólag serkenti hitrokonait: véleményem szerint — írja elnöki levelében — biztosabban járhatunk el és több sikert remélhetünk, ha másnemű egyesületeket veszünk mintául. Azokat t. i., amelyeknek

²⁰ „Kolozsvár“, 1890 117 sz. melléklet.

tagjai „mint pl. a mértékletességi egyletekéi, a társulat jó eszméjét felfogják, magokévé teszik, cselekvényeiket, életüket ahhoz alkalmazzák és így jó példával járva elől, minden mást, akivel érintkeznek, azzal az eszmével megismerkedtetni, lehető minden módon magokat ahhoz alkalmaztatásra reábirni, reábeszélni, sőt őket az egylet tevékeny tagjaivá avatni törekedjenek.“

Szeretné eszményképpé tenni gondolatait, szeretné életbe léptetve látni. Más alkalommal még többet mond, „a sikerhez erős elszántság kell, mert „a sikernek nélkülözhetetlen feltételei: a tagok szenvedélye, lelkesültsége, erős akarata, állandó kitartása, melyeket hallgatói (illetőleg odvasói) szívére köt.²¹

Ez az apostoli hév, termékenyítő melege lett Brassai lelkének. Az élet útja végén járó Brassai visszatért első szerelméhez: a valláshoz, melyet lapjában, a *Vasárnapi Ujságban* oly hosszasan ápolott. A D. F. E.-ben két beszédet és kilenc felolvasást tartott. Az életén át vallott, de csak alkalmilag hirdetett vallásos meggyőződésének, philosophiai elméleteinek, evangéliumi szellemben, olykor szónoki hévvel lendületet vevő apothesissei ezek.

A kort válságosnak tartja. „A mi korunk válsága egyenesen a vallás és nem vallás, az istenhit és az istentagadás küzdelmében áll.“ A fölemelt fővel, a diadal reményével körül járó ateisitáktól félti korunkat, amelyben megtörténhetett (Franciaországban), hogy a köztanítónak hivatalvesztés terhe alatt megtiltották, hogy csak nevét is említse elemi iskolában az Istennek.“ Brassai, a vallás védelmében, nem folyamodik a külső törvényhez, hanem a belsőhöz, amely nem a városnak vagy országnak, hanem az egész emberiségnek szab rendet. A lelkiismerethez, „mely igenis sürgeti, hogy meggyőződésünket követve ahhoz a párthoz, az Istent vallók erkölcsi pártjához, csatlakozzunk, mely lelkinyugalmat és boldogságot ígér.“

Mikor a társadalmi tudományok kezdenek gyökeret verni, s a népboldogítás nagy eszméi átjárják a lelkeket, Brassai a népjog mellé, mely külső, oda állítja az egyéni boldogság

²¹ 1887-ben mondott elnöki beszéde. Nézetek 13 1.

létalapját biztosító belső föltételeket. Ő is társadalmi együtt-létet, szövetkezést, szervezkedést kíván s ezt az Egylet tag-jaihoz intézett levelében fejti ki.²²

Ez a szózat a vallásosan hívőt és az 'erkölcsphilosophust eredeti egyszerűségében világítja meg. Ő hiszi, hogy haladni lehet, tudja, hogy építeni kell, mert a jövő csak úgy fogja megvalósítani a hozzá fűzött reményeket.

Felolvasásait unitárius atyafiaihoz intézi, de a felekezeti érdekeken jóval felül emelkedik. A közerkölcsnek, a hitnek, a józan gondolkodásnak és a tiszta felvilágosodásnak áll szolgálatában. A hitnek nyílt homlokkal harcoló vitéze. Egyik felolvasását egészen arra szánta, hogy bebizonyítsa a hit nélkülözhetetlenségét és kiirthatatlanságát. „A józan felvilágosodást és különösen a humanitást, a népnek minden rétegében terjesszük, s a többit bizzuk az időre, s az isteni gondviselésre.”²³

A társadalom nagyon rá van szorulva a javító munkára. „Mindnyájunk előtt tudva van, hogy az erkölcsi kihágások, vétkek, büntettek, korunkban mily ijesztő sokasággal követetnek el. Valamennyinek alapokát az akaratok gyengeségének, s az azokat erősítő vallás-erkölcsi érzelmek apályának, vagy éppen hiányának tulajdonítom, s felhívást látok benne, hogy egyének s egyletek foglalkodjanak ama kitüzött feladattal.” Talán túlzás lenne, ha azt mondanók, hogy elnöki minőségében több évre terjedő tervet készített magának. De azt a tényekből kiolvassuk, hogy fokról-fokra emelkedik vallás-bölcselmi gondolatainak, könnyen áttekinthető kidolgozásában. Egész kötetet tevő felolvasásait 1886-tól 1894-ig tartotta.²⁴

Mindig tekintélyes számu hallgatóság bámulta, hogyan telik ki, annyi és oly sok oldalú megfigyelés és szép gondolat, egy lankadottnak látszó s már talán nem is ebből a világból való öreg emberből. Első felolvasása a *jövő vallása* évek multával is foglalkoztatta, nemcsak hallgatóit, hanem a kritikát is. A felekezeti nézőpontból bírálók észrevételeit mellőzve, a Magyar Philosophiai szemle észrevételei érdemelnek

²² Nézetek a vallás eszméjéről 10 l.

²³ Nézetek 71 lap.

²⁴ Nézetek a vallás eszméjéről. Kiadta a Dávid F. Egylet.

több figyelmet.²⁵ A felolvasást „egy felekezet lelkiismerete megszólalásának tekinti, mely épen annyira tiszteletre méltó, mint bármely egyéni őszinte szó és tiszta meggyőződés.“ De az emberhez szabott megoldást nem találja meg benne. Nem is találhatta, mert Brassai nem arra vállalkozott, hogy az embert önmagán, mostani világán kívül helyezze s akár anthropologiai, akár összehasonlító vallásbölcselemi alapon szerkesze meg a mult tanulságai és a jelen szükségletei szerinti új vallást. Ez amugy is csak ideiglenes lehetne, talán olyan sem, amelyet Rousseau Emiljének tanított, legkevésbé olyan, amilyent Jézus contemplált s amilyen a Brassai szeme előtt is lebegett.

Brassai, a Comte féle humanitás eszméjénél, többnek tartja azt az isteneszmét . . . mely velünk született. Inductive némely jelenségből lehet következtetést vonni, de az okság lényegének nem felel meg. Amit a jövő vallásában alapul lefektetett, azt a *Nézetek a jövő vallásáról* fölépíti.

A vallást a próféták az ember boldogítására szerezték, tehát mindig az emberhez kellett alkalmazni. Ebből az következik, hogy minden vallásnak tisztulni, módosulni kell. „Lám Huss, Wickleff, Luther, Kálvin, III. Henrik, az anglikánusok, presbiteriánusok, mindnyájan a róm. kath. vallást tisztogatták, s mily különböző lett az illető rostákban maradt búza.“²⁶ A tisztogatás határát ott látja, hol a kijelentést, a természet-felettség s az isenség eszméjétől akarják megtisztítani. „A kijelentést csak az istenség teljes tagadásával lehet tagadni.“ A pantheista is elismeri, hogy van egyéni öntudat. Ha ez az állomány, tehát a pantheos kapcsolatából és egymásra hatásából áll elő, „akkor valamennyiök összes működése hogyan hozhatna létre a nagy mindenségben általános öntudatot?“ A szellemi erő és hatalom tagadása azért, mert a supranaturalizmus körébe tartozik és a naturalizmusnak ellenkezőjét jelenti, önmagukkal ellenmondásba keveri a természet magasztalóit, mert Isten helyett „az embernek határtalan uralkodást tulajdonítanak a természet felett. Aminek ereje van uralkodásra, az már fölötte van alattvalójának, tehát ura.“ A „természet ura“ kifejezés sem képtelenség, sem ne-

²⁵ 1886 évf. 167 sk. 1.

²⁶ U. o. 32 l.

vetség. Tehát helyesebb lesz megengednünk, hogy a természet ura a természet törvényeit, melyeket valakinek adni, hozni, szerkeszteni kellett és csak ő szerkeszthetett, jobban ismeri és hatalmasabban bírja, mint a „tudomány” jelen képviselőinek bármely válogatott serege.²⁷

Ha valaki a szelleminek, vagy ahoz hasonlónak, a létezését elismeri, az már elismeri a gondolkozó alany létezését is, „mert azt az önhitséget már az ember nem engedheti meg magának, hogy a személyiség fogalmát, csak az emberi egyéniséggel korlátolt értelemben vegye.”

Brassai a hit védelmére vállalkozott, de nem fogadja el az olyan hitet, mely a tudást kirekeszti, még kevésbé azt, amely a hívést az egyházi-tanhoz és a tekintélynek hódoláshoz köti. Ellenben jól megfontolt igazságszolgáltatást nyújt a helyesen keletkező hitnek. Bebizonyítja, hogy egészséges hit nélkül nem élhet a tudás maga sem. A hitre az életnek minden viszonyaiban rábukkanunk, a tudást számfeletti esetben nyilvánítjuk: „tudom, hogy vagyok, képzelek, okoskodom és akarok, tudom a nézet és gondolat formákat (űr, idő, ok) tudom (megjegyezve, hogy az emlékezés is tudás) jelen és volt érzelmeimet (fájdalmat, éhséget), tudom azt, amit mindezekből szorosán és kifogástalanul következtetek. „Jelesen tehát az, amit csak beszéd következtében képzelünk, vagy gondolunk, akár mily élénken gondoljuk, nem tudás, hanem hívés.”²⁸

Am „a hívés minden hasznossága mellett kárt is tehet. Van a hitnek egy undorító daganatja: a fanatizmus és fattyúhajtása: a babona, mely utóbbi örökös és kiirthatatlan.”

V.

Az 50-es évek végén és azután, ha nem is széles téreken, de, sovány irodalmunk szükös lajain, megjelennek az új igazságok hirnökei. A föld bibliai kora 1000 esztendőről tíz, sőt százezrekre, milliókra nőtt. Már láttuk, hogy Brassai egy kis

²⁷ U. o. 36 l.

²⁸ P. o. a bíró előtt a tanu tudás alapján teszi vallomását, a bíró hívés alapján hozza ítéletét, mert ha egy bírónak tudása van a tényről és elkövetőjéről, jó lelkiismerettel nem maradhat meg székében. Nézetek 63 lap.

cikkben (Egy kis sár) figyeltet a továbblátásra. A természet-tudományok új apostolai sajnálkozó gúnnyal haladnak el a biblia igazságait támogató hitvédelmi iratok mellett. A nehézkedés és vonzódás törvényeiről, már a népiskola tankönyvei is kezdenek tudomást venni. Az emberi betegségek terjedése ellen, a XIX-ik száz első felében, csak a himlő-oltással tudnak védekezni, de második felében, a bacillus teoria, csodákat mivel. A tudomány elvitathatlan sikerei oda ragadták az ifjú tanítványok seregét, hogy a phisikai és kísérleti tudományok eszközeivel bármily kérdést megoldhatónak tartanak. A philosophusok, az elméletek világában is, érvényesíteni igyekeznek az úgynevezett tudományos vívmányokat, s fölhasználják arra, hogy a lassan haladó teologia egész épületét fölforgassák.

Brassai közbül áll, hogy a fenyegető veszedelmet elhárítsa, nem a theologiáról, hanem a vallásról. A veszedelmet abban látja, hogy a gondolkozó alanyt, az embert, megakarja fosztani egy gazdag és terjedelmes világtól: a lélek világától. A tudományoskodó bölcselem azt akarta bebizonyítani, hogy az embernek csak az objectumról, az anyagról, van tudása, ellenben a subjectumról, a lélekről nincsen s nem is lehet. Brassai az ellenkezőt állította, s bizonyította. A subjectum és objectum együtt jelentkezik a gondolkozó *én* előtt. Az ember nemcsak a ható tárgyat, hanem önmagát a hatást felfogó alanyt is észreveszi és rájön, hogy a tárgyon kívül ott van az *én* is. Ez az *én* nemcsak oda van gondolva, hanem az ember éppen olyan bizonyosan, sőt bizonyosabban ismeri, mint a tárgyat. Az öntudat és a világ között, belső erejét tekintve, az a különbség, ami a beszélő és hallgató között. A hallgató csak a beszélő szavai s azoknak halló és felfogó idegeire gyakorolt hatása gyengébb, vagy erősebb, homályosabb vagy tisztább, mértéke szerint közelítheti meg, a beszélő gondolatait. Az öntudat magát is, testét is s kettejük erejét is teljes bizonyossággal ismeri. De ennél a pontnál nem szabad megállani. Az *én* rájő, hogy rajta kívül, de hozzá teljesen hasonló ének vannak. Rájön arra is, hogy az *én*, nemcsak az ember egyéneken, hanem a világ-egyetemben is jelentkezik, mint Isten.

Brassai a dualizmus híve volt, de Istennek a világhoz

való viszonyát oly erősnek, nagynak, kiterjedettnek s mindenütt jelenvalónak gondolta, hogy nem riadt vissza a pantheizmus vádjától. Igazolta magát Pál apostollal, aki azt tanította: mi Istenben vagyunk, élünk és mozgunk. Inkább eltűri azt a vádat, hogy igen sokat hisz, mintsem a hitetlenség ingoványán vergődjön. Inkább lemond a „tudós“ jelzőről, mint egy személyes Isten boldogító hitéről. Sem Comte, a francia bölcész, ki, Isten helyébe, az emberiséget (humanitást) akarta tenni, sem Büchner, ki az anyagot és az erőt mindenre elégségesnek tartja, nem tesznek jó szolgálatot az embernek. Braszai a mai világot Balasornak nevezi, amely körüljár mint ordító oroszlán, keresvén, kit elnyeljen. (Első Pet. 5. r. 8.)

Ilyen erős szavakat használt azok ellen a philosophusok ellen, akik a materializmust, pozitivizmust és monizmust hazánkban elakarták terjeszteni. Úgy tetszik, mintha Büchner ellen volna leghevesebb, mert *Erő és Anyag* című könyve népszerű előadásával az ifjúság gondolkozását veszélyeztette. A könyv a magyar ifjúságot szellemi forradalomban találta a 70-es években. Szeret tanulni, akar haladni a felvilágosultság terén, mert érezi, hogy el van maradva. Középiskolai tanulók kenyér és ruhapénzüket is könyvre költik. Darwin „*Fajok eredete*“ a „*Természet könyvének*“ egymást gyorsan követő füzetek az *Erő és Anyag* mellett, épen elégséges volt az ifjúnak, hogy bele ringassa magát abba a gondolatba, hogy immár tisztában van nemcsak az erővel és anyaggal, hanem az Istennel és a vallással is. Az a súlyos teher, melyet az 50-es évek után következő első évek is éreztettek, amikor senki, de legkevésbé az ifjúság, nem tudta mit kellene tenni, minden áron változást parancsolt. Jól esett a deák ifjúnak, hogy magyar sarkantyus csizmáját végig pengethette a bugyogós cseh-osztrák katonák laktanyája előtt. Büszke volt arra is, ha március 15-ikét titokban megünnepelhette. A nagy gyermekek is ugyanezt cselekedték azzal a külömbséggel, hogy ők hitték, hogy csakugyan előbbre viszik a magyar tudományosságot. Csak el kell olvasni a jeles tehetségű Mentovich Ferenc „*Marosvásárhelyi füzetek*“, *Új világnézetét* és bölcselmi cikkeit. Megérezzük soraiból önérzete lázas lüktetését. Igaza volt, mert hát ő haladni akart az új világgal s büszke volt arra, hogy másokat is elősegít a haladásban. Az új pozitiviz-

mus áramja vitte magával, mert positiv az anyag, positiv az anyag ereje. „Lélek, szellem, hit, Isten, mind csak babonás és beteges ráfogás, ráolvasás eredménye. Nem valóság.“

A külföldről beözönlő új eszméket magyar szónólók, talán nem annyira tudományos meggyőződésből, mint inkább hazafias kötelességből terjesztették, hogy honfitársaik el ne maradjanak a világtól. Erre a föltevésre ad jogot a *Marosvásárhelyi Füzetek* programja: a természettudományok mezeje az a tér, hol a magyar ész legtöbb eredményt vivhat ki. Brassai divathajhászásnak minősíti, amely befurakodik még a szegények és együgyűek kunyhójába is, mert erőszakos és merész mint, Eötvös szerint minden önfejű „suhanc.“ Brassai a materialisták újongó örömrivalgását lehüti, mert megjósolja, hogy örömüknek rövid idő alatt vége szakad, mert elméletük tarthatatlan. „Én valóban meg vagyok győződve — írja, — hogy nem igen késő idő múlva azt az egész hánytorgatott tudós névsort, melyet Mentovich állított össze, csak apró részletekig nyomozó bibliografusok sok száraz cikkeiben, vagy egy jövődő Guizót, vagy Buckle művelődése történeteiben, az elmebeli tévedések rovata alatt, fogják megjelni maradékaink.“²⁹

Brassait nem kedvetlenítette el a Mentovich-féle eljárás, mert érzelmi okok miatt sohasem állott félre, ha valamely igazságot védenie kellett. Egész hosszú sorozata következik jeles dolgozatainak, a materializmus és rokonirányzatok, bírálatában. Ez az út vezette élete legkedvesebb gondolatához, philosophiája, az *igazi positiv philosophia* megírásához 96 éves korában. Utközben sok megállója volt. Kettőt a materialisták jelszavainak szentelt, ezek: *Nemcsak az anyag hallhatatlan* (1865) és az *Életerő léte* (1880). Első tekintetre azt lehetne gondolni, hogy megadta magát az anyag és az erő híveinek (anyagászoknak nevezi). Korántsem. Ellenkezőleg, kitartó türelemmel mutat rá, az igazán positiv és csak képzelt igazságokra.

VI.

Attérhetünk immár philosophiájának foglalatjára, arra a műre, melyet philosophiai és vallásphilosophiai dolgozatai

²⁹ Korunk 1862. *Jellemviselő maszkura.*

coroláriumának, koronájának tekintett, s megnyugvást biztósító önérzettel hagyott hátra. *Igazi positiv philosophiának* nevezté. A címben kritika lappang a sokszor vitatott pozitivizmussal szemben. A könyv további részében is, a nem igazi pozitivistákkal szemben állva, fejti ki elméletét.

1894-ben — írja barátjának — Cónchának: philosophiai nézetemet a *Philosophia fordulatában* (Magyar Philos. Szemle) és *Melyik az igazi tudomány* (felolv. a Dávid egyesületben) írtam meg. Az előbbi az utóbbinak „succinta re capitulációja” írta meg. Az előbbi az utóbbinak „succinta recapitulációja” be nem végzett folytatása. Ezután fogott az *Igazi positiv philosophiához*.³⁰

A philosophiát deductiv tudománynak nyilvánítja, mert elvből (szerinte elüből) kell kiindulnia. Főelve, hogy „egyetlenegy bizonyos, csalhatatlanul igaz tudomásom az, hogy vagyok, tehát öntudatos lény, vagyis én vagyok, öntudatom (conscientia) van. Az öntudat közetlenül tudja lételet, önállóságát, azonosságát és állandóságát, tudja azt is, hogy van ráható valami, tehát nem-én, aminek szintén létezetést kell tulajdonítani. Vagyis „tény az, hogy az én és nem-én kölcsönösen hatnak egymásra. Tény különösen az is, hogy az én parancsol a nem-énnek, parancsolja, hogy képzeletét, gondolatait valósítsa meg. Ez a parancsoló én az akarat, ami erő és magamagában motivum, ami megett mást még csak keresni sem lehet.” Az akarat főszerepe az ellenszegülő vággyal való küzdelem s így az igazi positiv bölcelet az erkölcsiség terére lép. Brassai az etikát is deductiv tudománynak tartja, miután a tényeit és szabályait egy felsőbb tényből vezeti le. Tény, hogy valamely cselekedet erkölcsileg jó, közömbös, vagy rossz, amit beclés útján kell megítélni. A beclést az én végezi, szemben a nem-énnel. Az énnel van értelmi és van ítélő tehetsége. Minden emberi cselekmény elbírálás alá esik. Az akarat a küzdelemben vagy győz, vagy elesik. Az erkölcs körében kötelességnek helye nincs, mert, aki kötelességből cselekszik valamit, a más akaratát teljesíti, tehát szolgai szerepet visz.

Brassai szerint kötelességnek csak a társadalomban és a vallásban van helye. Egyikben a szabályok, másokban Isten

³⁰ A folyóirat megszűnté miatt nem végezhettem be az értekezésemet és azt szándéksom most tenni a M. Tud. Akad. philos. osztályban.

parancsol. Ez erkölcsi helyes felfogás szerint az én nem parancsol, mert az én akar és cselekszik. Erény az én győzelmé, a vele eggyé kapcsolt nem-énnel való küzdelemben.

Ezek a tények csak önmagamra nézve bizonyosak — mondja Brassai — de támaszkodik „minden gondolkodó, éretteszű ember tanulságára, hogy azokat a tényeket ő is tapasztalta és tapasztalja magában.“ (32 l.)

Miután az énnel tisztában van, vizsgálja az énnel másokhoz és „mindnyájunknak a világegyetemhez való viszonyát.“ Itt már a deductiv mellett fölhasználja az inductiv eljárást is. Kiindul abból a tényből, hogy „embertársaink mindnyájának ítélő tehetsége van“ és hogy ők ítéleteiket beszéd által közlik egymással. És abból, hogy minden emberben van akarat, t. i. eredeti, önkéntes, cselekvő és a testi erővel (ingerekkel stb.) szembe szálló erő; és abból is, hogy rábeszéléssel rábírhadjuk embertársainkat, hogy vágyat, indulatot, szenvedélyt megtagadva, ellenállásukat legyőzve cselekedjék, vagy ne cselekedjék valamit, tehát a szunnyadó akaratot beszéddel felkelthetjük. Ha az akaratnál hiányzik a motivum, pótolja a nevelés, az állam és a vallás, de nem helyettesíti, csak „sürgeti az akarta cselekvények elkövetését,“ „gátolják a nem akartakét.“ Ehhez járul a példa hatása. Brassai biztosítva látja az akarat és segédjei közreműködésével az erkölcsi jobb-fél, az én győzelmét, a nem énen. Ez az erkölcsi világrend, ami egyben gondviselésnek is nevezhető. Ezzel rájő a gondviselő, tehát az Isten eszméjére.

Ismét az énből, az öntudatból indul ki. Meg van győződve, hogy „öntudatom, az én vagy a lélek, minden más emberi lélek öntudatával egyenlő.“ Ebből következik, hogy az emberi lélek egy véghetetlen lélek-mennyiségnek, véghetetlen kicsiny, mindazonáltal azonos, külön vált részecskéje és ez a lélekmennyiség az Isten. Nehézségnek tartja, hogy az emberi léleknek a véghetetlen istenséggel való azonosságából kell kiindulni az Isten megismerése elméletével, „de valamint a véges ellipsisből megismerjük a véghetetlen hyperbolat, úgy az emberi lélekből az Istent.“ Ha tény az emberi lélek, „az istenség fogalma ennek a következménye lévén, ezzel tökélyes összhangzásban van.“

A dualizmust itt is fölfedezi, éppen mint az emberben.

Ahol akarat van, ott ellenállásnak is kell lenni. Istennek legmagasabb foku tulajdonsága az akarat lévén, Istennek is küzdenie kell. Tétlen, vagy henye Isten nem képzelhető. Isten munkatere meg van a *cosmosban*.

Az Istenfogalommal kapcsolatban szó esik a léleknek a halál utáni állapotáról. Brassai a lélek halhatatlanságát vallja. Szerinte a lélek, a test halála után, visszatér az Istenségbe. A mód és idő kérdése fölött sok szó eshetik. Ezt Brassai csak érinti, de arra súlyt helyez, hogy a lélek nemcsak az emberben, hanem az alsóbb és a felsőbb rendű lényekben is megvan és működik. Az öntudatot sem tagadja meg, mert a lélek (mint állomány) azonosságát vallja. Vallja, hogy a tökéletesedés gyarapodik az élőlényektől föl az emberig „és nem akarok lemondani arról a reményről, hogy az embernél nem áll és nem szűnik meg a tökéletesedés folyama, hanem hogy idővel az embert meghaladó élőlények is keletkezhetnek.“ Ezt az idő végtelenségéhez fűzi „az én reményemet évek milliói valósíthatják s azt hiszem, fogják valósítani.“

A mindig hívő philosophus Brassai az örökkévalóság clöcsarnokában érezte magát. Boldognak érezte, hogy 35 esztendő mathusalemi méretei mellett is befejezhette igazi positiv philosophiaját. Ezzel még nem ért el a megérdemelt nyugalomhoz, mert hirt hallott legifjabb és legféltettebb gyermeke sorsáról. Az így keletkezett érzékeny episodról más helyen megemlékeztünk. Ide tartozik a jó baráttal, dr. Conchával folytatott befejező eszmecsere.³¹

Amit Brassai sokszor fölpanaszol, hogy nincsen olyan bizalmasa, aki nyíltan megmondaná a véleményét vele szemben, azt élete végén megnyugtatóan élvezhette. Dr. Concha nemcsak fölvilágosította arról, ami az Akadémiában a felolvasásakor történt, hanem „impressioit“ is közölte. „Nagyon szépnek és igaznak tartom — írja Concha — a kiinduló pontot, vagyis az én tulajdonságainak megállapítását; csak az akarat mibenlétének megállapítását óhajtottam volna erősebbnek, szemléltetőbbnek. „Ellenben nem látom az akarat belső tekintélyének bizonyítását, mert az akarat üres erőnek

³¹ Concha levele és „Nyílt levél dr. Concha Győzőhöz“ az Igazi Positiv Philosophia ügyében. Atheaneum 1897 évf. 167—176-ig. Szakosztályában olvasta 1895 jun. 17.

lévén oda állítva, honnan veszi a becslés mértékét. A tanácsadójától az észről? De miért jó szükségképen az, amit az ész tanácsol neki? S lehet-e az ész és az akaratot annyira külön választani?

Brassai nyílt levélben válaszol Conchának, mert óhajtottta, hogy leveleiket ismerjék meg az érdeklődők is. „Őszinte köszönettel vette és olvasta barátja levelét. Örvend azon is, hogy az öntudat tulajdonságai megállapítását igazoltnak tartja.“ Az „akaratra“ tett megjegyzések bővebb fejtegetést és magyarázatot kívántak. Brassai logikai fejtegetéssel kezdi válaszát, s arra figyeltet, hogy az ő philosophiai értekezése tények ismertetése, annál fogva bizonyításról szó sem lehet benne. Így hát a tárgyalásban nincsen hiba.“ A bökkenőt magában a tárgyban kell keresni, a dolog valósága az, hogy *megmutatni* sem a az öntudatot, sem tulajdonságait *nem lehet*. Ezeket az öntudatos egyén, úgy szólva láthatja, érezheti, észlelheti.“ Brassai az öntudatos egyént hívta tanunak.

„Hiszem, hinnem kell, hogy találkoznak köztünk, akik magukba szállva s lelkiállapotaikra komoly figyelmet fordítva, föllelik magukban öntudatuknak azt a legnemesebb tulajdonságát, azt a magasztos tehetséget: az akaratot és így tanuim lesznek. Erősen bámulnék, ha t. barátomat (dr. Conchát) nem iktathatnám közéjük.“

Brassai szerint „lelkierő“ csak egy van, az akarat, amelynek nincsen specialis cselekménye. Ugyanis a működése positiv és negativ. Amaz abban áll, hogy nem tétlen tanuja a testierők hatásának, hanem a tőlük okozott cselekmény létesítésére hozzájuk is járul segédül ... Negativ és voltaképi főszerepe az akaratnak a cselekvények meggátlása s e végett a testi erők elleni küzdelem, ami egészen meghatározott fogalom és benne osztályokat különböztetni meg, merőben szükségtelen.“ Ehez hozzá adja, mint további magyarázatot, s helyes etikai fölfogás szerint, mint igazán jogosult magyarázatot hogy „a cselekvény, mint phisikai tény, erkölcsileg közönyös, sem nem jó, sem nem rossz, hanem az teszi jóvá, vagy rosszává, hogy az akaratnak, a testi vágyak küzdelmében, melyik féle a diadal? Vajjon az akaratnak győzedelme, vagy csatavesztése következtében létesült-e a cselekvény? Ez az első esetben az erény, a másodikban a véték rovatába iratik

be. Ha pedig csak testi erő hatása és akarat nem ellenezte, vagy éppen segítette is létesülését, közönyös erkölcsileg a cselekmény.”

Igy fogja föl Brassai az akarat szerepét. A kötelességről, mire Concha szintén reflectal, azt mondja: Maga az akarat nincs ellentétben a kötelességgel, az officiummal (nem az obligatioval). Mert céljok azoney. A kötelesség azt parancsolja, amiben az akarat segíti: (az akaratnak a testivágyak elleni küzdelmét) és azt tiltja, ami ellen az akarat küzd. Brassai a kötelesség ellen kifogást tesz abban a minőségben, a melyben már engedelmességet követel, mert ez szolgálai szerep és erénynek nem vehető. Ennyi a két levélnek az akarat körül csoportosuló s tehát leglényegesebb része. Egyebeket mellőzve, érdekes Brassainak arra a megjegyzésre tett felelete, hogy a „tárgyalásmenet szaggatott s moral, logika, vallás incidentalis módon és nem egyforma terjedelmességgel elemeztetnek.“ Brassai ezzel szemben azzal igazolja magát, hogy „értekezése, tartalma, nem összemeny (systema), hanem csak az igazi positiv philosophia megkülönböztető vonásainak summás előadása lévén, „a philosophiai disciplinek tárgyalása nem volt feladatom, egyik vagy másiktól csak „incidenter“ szolhattam. Logikát pedig, a legsnyarubbát, minden olvasomról fölteszek.“

Az erkölcs emlegetése szoros kapcsolatban van az akarat ismerésével, nemkülömben a vallás is mint a nem elég erős akarat segéde. Ezekről is kellett szólnia.

A nagyon becses két levélnek volt még egy folytatása, a Concháé. Ez kéziratban maradt a Brassai levelei között. Válaszul írta arra a kérdésre, hogy „mennyire sikerült kételyeit eloszlatni?“

Concha azt írja, hogy mégis szeretett volna „az alanyi bizonyosság helyett, melyre Br. bácsi önmagánál némely hasonló tapasztalatuaknál hivatkozik, azt hiszem (Concha) el lehetne érni hypothezis útján tárgyilagos bizonyosságot azért, ha az öntudat és akarat által sikerülne magyarázni még eddig kellőképen meg nem fejtett lelki és erkölcsi jelenségeket.“

Az akarat ereje az erkölcsi nagyságban válik valósággá. Erkölcsi nagyságról beszélve, rendesen Jézusra gondolunk,

de széltében hivatkozunk Socratesre, Periclesre, Washingtonra, Pálra, Savonarolara és még többekre. Brassai nem kívánt ezek közé soroztatni. De bizonyos, hogy ő standard volt nemcsak a tudás méretei körzetében, hanem az embert minősítő akarás és cselekvés egyetemében is. Ezt a nagyságot leginkább azok érezték, néha talán a tudaton kívül, akik vele egy hitet vallottak, mert nekik volt legtöbb szükségük tekintélyre. De az a tény, hogy a tudásnak akkora tömegével rendelkező egyén az istenhitben nemcsak erős, hanem amellet apostolkodni is tud, általános jótékony hatást gyakorolt a hitbuzgóság fokozására és mélyítésére, az öntudat ébresztésére és érvényesítésére.

Az emberré nevelés nagyon köznapi, s épp annyira tágkörű birodalmában, a Brassai közelébe jutók elragadtattak és úgy beszéltek róla, mint phenomenről, s bizonyos istenítésnek felelt meg ámuldozó beszédök. Brassai szerénysége visszautasított minden ilyen túlzást, mert ő is mint Parker (Tivadar) csak Istenben találta föl „a végtelen hatalmat, bölcsességet és jóságot.“ Az ember gyarló, de isteni teremtmény, ki az Isten akaratának széthordó edénye ezen a földön.

Ő ezt a szent missiót vállalta nemzete fiaiért és hitte, hogy ha vallása világával és erkölese bátorságával jár körül, teljesítette a legfőbb parancsot, azt, mely soha sem kívülről diktál, hanem belülről, az énből, abból indul ki, amit consciencianak nevez a hitböleselem és ami Isten akaratának teljesítése itt a földön s majd ott éri el teljességét, ahol a tökéletes lelkek találkozója van.